

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2015.013>

Grzegorz Mysiewicz
(Uniwersytet Mikołaja
Kopernika w Toruniu)

**Perspektywa
historyka wojskowego
a historia polityczno-ustrojowa
Rzeszy Niemieckiej
okresu międzywojennego**

Słowa kluczowe: niemieckie siły zbrojne; Wehrmacht; Reichswehra; Republika Weimarska; III Rzesza

Keywords: German armed forces; Wehrmacht, Reichswehr; Weimar Republic; Third Reich

Nie można zaprzeczyć faktowi, iż kwestie ustrojowe i polityczne miały zazwyczaj wpływ na rozwój sił zbrojnych rozmaitych państw, w różnych okresach historycznych. Rozważany przez nas przykład niemieckich sił zbrojnych okresu międzywojennego nie jest tu bynajmniej wyjątkiem. Nie ulega wątpliwości, iż zwłaszcza objęcie przez Adolfa Hitlera urzędu kanclerza Rzeszy Niemieckiej 30 stycznia 1933 r. w szerszej perspektywie czasowej wywarło trudny do przecenienia skutek również na niemieckiej armii. Obieranie tego wydarzenia jako pewną cezurę nie jest więc podejściem w pełni pozbawionym logiki, zwłaszcza w pracach koncentrujących się na zagadnieniu roli sił zbrojnych w państwie i ich stosunków z jego władzami. Zapytać się jednak należy, czy spoglądanie przez pryzmat historii politycznej w przypadku opracowań na temat niemieckiej regularnej armii z lat 1919–1939 jest perspektywą właściwą w każdym przypadku. Zmiany na polach takich jak doktryna wojenna, organizacja, liczebność i dysloka-

cja, uzbrojenie i wyposażenie etc. nie zawsze szły bowiem w parze z przemianami ustrojowymi.

Przedstawienia wymaga krótki zarys dziejów polityczno-ustrojowych Rzeszy Niemieckiej¹ okresu międzywojennego. 3 listopada 1918 r. wybuchła w bazie marynarki wojennej w Kilonii rewolucja, która szybko rozprzestrzeniła się na obszar całych Niemiec². Jej efektem były radykalne przemiany ustrojowe, w tym przede wszystkim upadek instytucji monarchii³. Władzę przejęła Rada Pełnomocników Ludowych (Rat der Volksbeauftragten) na czele z Friedrichem Ebertem z Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (Sozialdemokratische Partei Deutschlands). 19 stycznia 1919 r. odbyły się pierwsze wybory do Zgromadzenia Narodowego (Nationalversammlung). Ciało to 10 lutego tego roku uchwaliło konstytucję tymczasową, a dzień później wybrało Eberta prezydentem tymczasowym⁴. 31 lipca 1919 r. obradujące w Weimarze Zgromadzenie Narodowe uchwaliło właściwą konstytucję, która została podpisana przez prezydenta Eberta 11 sierpnia⁵. Od miejsca obrad, zarówno konstytucję, jak i całą republikę, nazywano weimarską. Ebert zmarł 28 lutego 1925 r., a 26 kwietnia jego następcą został Paul Anton von Beneckendorff und von Hindenburg⁶, jeden z najważniejszych wojskowych niemieckich XX w. Wygrał on wybory prezydenckie również w 1932 r., pozostając na stanowisku na drugą kadencję⁷. Cieniem

¹ Warto podkreślić, iż mimo że potocznie państwo to nazywane było zarówno ówczesnie, jak i potem w historiografii, Republiką Weimarską bądź III Rzeszą, jego oficjalna nazwa w tym okresie brzmiała właśnie „Rzesza Niemiecka”.

² Iskrą była decyzja admirała Reinharda Scheera, dowódcy Cesarskiej Marynarki Wojennej (Kaiserliche Marine), o przeprowadzeniu akcji wsparcia frontu we Flandrii. Rewolucję zaczęli marynarze z bazy morskiej umiejscowionej w Kilonii, opanowując okręty i budynki bazy. W następnych dniach rewolucja zaczęła ogarniać kolejne miasta, a 9 listopada sięgnęła Berlina. T. Kotłowski, *Historia Republiki Weimarskiej 1919–1933*, Poznań 2003, s. 13; J. Centek, *Reichsheer ery Seeckta (1912–1926)*, Warszawa 2009, s. 24. Vide szerzej na temat rewolucji listopadowej w Niemczech: S. Haffner, *Niemiecka rewolucja 1918/1919*, Lublin 1996, passim; P. Broué, *The German revolution 1917–1923*, Leide 2005, s. 129–155.

³ Jako pierwszy (8 listopada) abdykował król Bawarii Ludwik III Wittelsbach, 10 listopada kanclerz Max von Baden ogłosił abdykację cesarza Wilhelma II Hohenzollerna. Sam monarcha dokonał jej dopiero 28 listopada. T. Kotłowski, op. cit., s. 13–14; H. A. Winkler, *Długa droga na Zachód: dzieje Niemiec*, przeł. V. Grotowicz, M. Kopij i W. Kunicki, t. 1: 1806–1933, Wrocław 2007, s. 347–348; P. Szlanta, *Wilhelm II: ostatni z Hohenzollernów*, Warszawa 2015, s. 271–272, 275.

⁴ J. Krasuski, *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004, s. 332; H. A. Winkler, op. cit., s. 370.

⁵ T. Kotłowski, op. cit., s. 25.

⁶ Ibidem, s. 198–201.

⁷ W. Carr, *A History of Germany 1815–1985*, Londyn 1987, s. 303–304.

na Republice Weimarskiej kładły się postanowienia traktatu wersalskiego, a więc pokoju kończącego I wojnę światową narzuconego Niemcom przez Sprzymierzonych i podpisanego w Wersalu 28 czerwca 1919 r.⁸ Przewidywał on dla Rzeszy m. in. surowe kontrybucje, duże straty terytorialne, a także uznawał dygnitarzy niemieckich za zbrodniarzy wojennych winnych wybuchu wojny. Szczególnie dotkliwe okazały się również obostrzenia dotyczące sił zbrojnych, zawarte w części V traktatu⁹. Krasuski wyróżnił podział dziejów Republiki Weimarskiej na „okres zaburzeń” (1919–1923)¹⁰, okres stabilizacji politycznej i gospodarczej (1924–1929)¹¹ oraz lata kryzysu po-

⁸ Traktat został sformułowany bez udziału delegatów Rzeszy i przedstawiony po raz pierwszy 7 maja 1919 r. Wywołał w Niemczech powszechne oburzenie. Decyzja o jego przyjęciu przez Rzeszę podzieliła wojskowych i polityków w Rzeszy i omal nie doprowadziła do wznowienia działań wojennych. Vide szerzej: P. Lossowski, *Między wojną a pokojem: niemieckie zamysły wojenne na wschodzie w obliczu traktatu wersalskiego: marzec–czerwiec 1919 roku*, Warszawa 1976, s. 113–128, 227–242; T. Kotłowski, op. cit., s. 19–25; H. A. Winkler, op. cit., s. 372–376; J. Centek, *Stanowisko niemieckiego korpusu oficerskiego do kwestii podpisania traktatu wersalskiego (maj–czerwiec 1919)*, [w:] *Rok 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej*, pod. red. D. Grinberga, J. Snopko, G. Zackiewicza, Białystok 2010, s. 532–547.

⁹ Vide: *Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku*, Dziennik Ustaw, 1920, nr 35, poz. 200, passim.

¹⁰ Pierwsza połowa lat 20. cechowała się wieloma poważnymi kryzysami związanymi zarówno z sytuacją wewnętrzną, jak i położeniem międzynarodowym. Trudno wręcz wyliczyć wszystkie kryzysy, jakie przeszła republika niemiecka w pierwszych latach istnienia. Wspomnieć należy o powstaniu Związku Spartakusa (Spartakusbund) ze stycznia 1919 r. i utworzeniu Bawarskiej Republiki Rad (Bayerische Räterepublik) w kwietniu 1919 r., puczu wojskowym z marca 1920 r. (tzw. pucz Kappa–Lüttwiza), powstaniu w Zagłębiu Ruhry z marca i kwietnia tego roku, wystąpieniach w Saksonii i Hamburgu z marca 1921 r. czy wreszcie puczu monachijskim z listopada 1923 r. Szerokim echem odbiło się zamordowanie Waltera Rathenau 24 czerwca 1922 r., ówczesnego ministra spraw zagranicznych. Tragiczny stan przedstawiała również gospodarka, której główną bolączką była hiperinflacja i straty ważnych przemysłów ziem. W kontekście położenia międzynarodowego wspomnieć należy przede wszystkim o początkowej izolacji politycznej, skrajnie napiętych stosunkach z Francją i Polską czy problemie spłat reparacji gospodarczych. Stało się to pretekstem do francusko-belgijskiej interwencji w Zagłębiu Ruhry rozpoczętej w styczniu 1923 r. Sukcesem niemieckiej dyplomacji w tym okresie był za to niewątpliwie traktat zawarty w Rapallo 16 kwietnia 1922 r. z Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Sowiecką. Vide szerzej: T. Kotłowski, op. cit., s. 69–159; J. Krasuski, op. cit., s. 367–377; H. A. Winkler, op. cit., s. 381–421.

¹¹ „Złote lata 20.” (*Goldene zwanziger jahre*), a więc przedział lat 1924–1929, cechowały się stabilizacją gospodarki i polityki wewnętrznej, a także wzmocnieniem pozycji międzynarodowej. Okres stabilizacji wewnętrznej można wywodzić od rządu Wilhelma Marxa, utworzonego 3 czerwca 1924 r. Do polepszenia kondycji gospodarczej przyczyniły się pożyczki udzielone Rzeszy przez Stany Zjednoczone oraz rozłożenie spłat repara-

litycznego (1930–1932)¹², który stanowić miał preludium dyktatury zaprowadzonej przez Adolfa Hitlera¹³. W latach 1918–1933 funkcjonowało 18 gabinetów, składających się z przedstawicieli różnych ugrupowań politycznych¹⁴. Przełomowy dla Rzeszy okazał się dzień 30 stycznia 1933 r., kiedy to Adolf Hitler, przywódca Narodowo-Socjalistycznej Partii Robotniczej (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP), został wybrany przez prezydenta Hindenburga kanclerzem Rzeszy Niemieckiej¹⁵. Wykorzystując swoje stanowisko, w przeciągu niespełna dwóch lat zdołał zdominować państwo, zamieniając je w reżim totalitarny. 2 sierpnia 1934 r. ogłosił się¹⁶ Wodzem i kanclerzem Rzeszy (Der Führer und Reichskanzler), łącząc tym samym funkcje kanclerza i prezydenta. Zostało to potwierdzone w plebiscycie z 19 sierpnia¹⁷. Totalitarne Niemcy Hitlera charakteryzowały się dominującą rolą NSDAP, agresywną polityką zagraniczną oraz rasizmem i antysemityzmem, wynikającymi z panującej tam ideologii narodo-

---

cji wojennych, w ramach planów gospodarczych, nazywanych planami Dawesa (od 1924) i Younga (od 1929). Znaczna poprawa pozycji międzynarodowej była możliwa dzięki umiejętnej polityce ministra spraw zagranicznych w latach 1923–1929, Gustava Stressemanna, który doprowadził m.in. do podpisania układów w Locarno w listopadzie 1925 r. Vide szerzej: W. Balcerak, *Locarno a system wersalski*, [w:] *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. 1: *Era Stessemanna*, pod. red. S. Sierpowskiego, Poznań 1990, s. 85–96; J. Kissinger, *Dyplomacja*, Warszawa 2002, s. 285–309; T. Kotłowski, op. cit., s. 160–218; H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919–1939: zarys historii dyplomatycznej*, Warszawa 2005, s. 116–126; H. A. Winkler, op. cit., s. 421–448.

¹² Do 1930 r. gabinety opierały się na wotum zaufania parlamentu, natomiast wraz z upadkiem rządu Hermanna Müllera i powołaniem gabinetu Heinricha Brüninga 30 marca 1930 r. rozpoczęła się krótka epoka tzw. gabinetów prezydenckich. Powoływane one były na podstawie dekretu prezydenta. Były to dwa gabinety Heinricha Brüninga (30 marca 1930–7 października 1931 oraz 10 października 1931–30 maja 1932) oraz gabinety Franza von Pappena (1 czerwca–2 grudnia 1932) i gen. piech. Kurta von Schleichera (3 grudnia 1932–28 stycznia 1933). Vide szerzej: T. Kotłowski, op. cit., s. 219–314.

¹³ J. Krasuski, op. cit., s. 365.

¹⁴ Ibidem, s. 354.

¹⁵ Wybór Hitlera na kanclerza Rzeszy był konsekwencją kryzysu związanego z upadkiem rządu von Schleichera i konfliktu między nim a von Pappenem. W wyniku zakulisowych rozgrywek doprowadzono do nominacji na kanclerza Adolfa Hitlera. Vide szerzej: A. Bullock, *Hitler: Studium tyranii*, przeł. T. Evert, Warszawa 1997, s. 200–211; T. Kotłowski, op. cit., s. 294–314; H. A. Winkler, op. cit., s. 496–511.

¹⁶ Dokonało się to na podstawie ustawy przyjętej 1 sierpnia 1934 r., która wejść miała w życie wraz ze śmiercią prezydenta Hindenburga. *Gesetz über das Staatsoberhaupt des Deutschen Reichs. Vom 1. August 1934.*

¹⁷ <http://www.documentArchiv.de/ns/stobrhpt.html> (dostęp: 12 V 2016).

¹⁷ A. Bullock, op. cit., s. 264.

wo-socjalistycznej¹⁸. Propagandowo nazywane były od 1933 r. III Rzeszą Niemiecką¹⁹.

Podział na Republikę Weimarską (1918–1933) oraz III Rzeszę (1933–1939) jest oczywisty z punktu widzenia historyka zajmującego się historią polityczną, społeczną bądź dziejami ustroju międzywojennego państwa niemieckiego. Można go również uzasadnić w opracowaniach koncentrujących się na stosunkach sił zbrojnych z władzą polityczną i ich rolą w państwie²⁰, choć i w tym przypadku nie zawsze wydaje się to poprawne. Choćby zakres pracy F. L. Carstena na temat stosunków Reichswehry z polityką kończy się właściwie wraz z objęciem przez Hitlera urzędu kanclerza²¹. Niemieckie siły zbrojne funkcjonowały jako Reichswehra do 1935 r., ponadto 30 stycznia 1933 r. rozpoczął jedynie kolejny rozdział w stosunkach między Hitlerem a wojskiem i wcale nie oznaczał przełomu. Jeszcze przed tym wydarzeniem Hitler zdobył sympatię wielu żołnierzy, podoficerów i oficerów, akcentując publicznie potrzebę remilitaryzacji i wyzwolenia się spod ograniczeń wersalskich czy też chęć rewizji granic na wschodzie²². Jako kanclerz mianował 31 stycznia na stanowisko ministra Reichswehry Wernera von Blomberga, równocześnie awansując go na stopień generała piechoty. Szefem Urzędu Ministra²³, a więc łącznikiem między armią

¹⁸ Vide szerzej na temat III Rzeszy (1933–1945): G. A. Craig, *Germany 1866–1945*, Oxford 1987, s. 569–764; R. Grunberger, *Historia społeczna Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1994, passim; M. Burleigh, *Trzecia Rzesza: nowa historia*, Warszawa 2002, s. 163–854; J. Krasuski, op. cit., s. 399–488; H. A. Winkler, *Dzieje...*, cz. 2, 1933–1990, Wrocław 2007, s. 11–120.

¹⁹ Ibidem, s. 16–17.

²⁰ Vide: J. Benoist-Méchin, *Niemcy i armia niemiecka 1918–1938*, przeł. S. Skarzyński, cz. 1–2, Warszawa 1938; W. Görlitz, *History of the German General Staff 1967–1945*, przeł. B. Battershaw, Nowy Jork 1959; J. W. Wheller Bennet, *The Nemesis of Power: The German Army in Politics 1918–1945*, Nowy Jork 1967; G. A. Craig, *The politics of the Prussian Army: 1640–1945*, Londyn 1975; K. Nuß, *Militär und Wiederaufrüstung in der Weimarer Republik. Zur politischen Rolle und Entwicklung der Reichswehr*, Berlin [Wschodni] 1977; W. Erfurt, *Niemiecki Sztab Generalny 1918–1945*, przeł. K. Szarski, Warszawa 2007.

²¹ F. L. Carsten, *The Reichswehr and politics: 1918–1933*, Clarendon 1966, s. 396–397.

²² *Hitleryzacja Reichswehry* [Sprawy Zagraniczne], „Wiarus” 1934, nr 35, s. 877; J. W. Wheeler-Bennet, op. cit., s. 292–295.

²³ Urząd Ministra (Ministeramt) został powołany w 1929 r. przez ministra Reichswehry Wilhelma Groenera, specjalnie dla gen. mjr. Kurta von Schleichera. Podlegaty mu wszystkie urzędy podporządkowane dotąd bezpośrednio ministrowi. Szef Urzędu Ministra odpowiadał w dużej mierze za politykę sił zbrojnych i kontakty z władzami państwowymi. J. Centek, *Organizacja niemieckich naczelnych władz wojskowych 1918–1933*, [w:] *Od armii komputerowej do narodowej*, t. 3: *Problemy organizacyjne sił zbrojnych od XVI do XX wieku*, pod red. J. Centka i M. Krotofila, Toruń 2009, s. 298.

a NSDAP, został niebawem płk Walter von Reichenau awansowany na stopień generała majora. Byli to ludzie oddani narodowemu socjalizmowi²⁴. Mimo wszystko Hitler wciąż liczyć się musiał z niechętnymi mu, konserwatywnymi generałami wojsk lądowych sprawujących w nich naczelne stanowiska, takimi jak szef Kierownictwa Wojsk Lądowych gen. mjr Kurt von Hammerstein-Equord i jego następcą od 1934 r. gen. mjr Werner von Fritsch czy szef Urzędu Wojska gen. płk Ludwig Beck. Bardziej wyrazistą cezurą jest tu raczej 2 sierpnia 1934 r., kiedy to, zostając Wodzem i kanclerzem Rzeszy, Hitler stał się najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych (Oberbefehlshaber)²⁵. Ponadto w wyniku konfliktu części generałów z Hitlerem na tle planowania strategicznego i polityki zagranicznej²⁶ doszło w 1938 r. do zmian personalnych na najwyższych stanowiskach oraz reorganizacji władz wojskowych. Dyktator stał się faktycznie wodzem naczelnym i w stopniu większym niż kiedykolwiek dotychczas podporządkował sobie armię²⁷. Taka sytuacja była w 1933 r. jeszcze bardzo odległa, kiedy

²⁴ W. Görlitz, op. cit., s. 273; F. L. Carsten, op. cit., s. 393–394.

²⁵ 2 sierpnia 1934 r. siły zbrojne zaprzysięły również wierność Adolfowi Hitlerowi jako swojemu najwyższemu zwierzchnikowi. Przysięga na wierność Hitlerowi zastąpiła już w następnych latach starą przysięgę wojskową. J. W. Wheeler-Bennet, op. cit. s. 339. Vide szerzej na temat stosunków Adolfa Hitlera z generalicją w okresie 30 stycznia 1933–2 sierpnia 1934 r.: W. Görlitz, op. cit., s. 273–290; J. W. Wheeler-Bennet, op. cit., s. 289–332.

²⁶ Różnica zdań zarysowała się podczas tajnej narady odbytej 11 kwietnia 1937 r. w kancelarii Rzeszy, podczas której Hitler wyraził chęć dokonania agresji na Czechosłowację. Sprzeciwili się mu Werner von Fritsch, Ludwig Beck, a początkowo również Werner von Blomberg, obawiając się wciągnięcia Niemiec w szerszy konflikt. Przebieg konferencji został opisany przez adiutanta Hitlera z ramienia Wehrmachtu płk. Friedricha Hoßbacha, w dokumencie znanym jako „protokół Hoßbacha” (*Hoßbach-Niederschrift*), który został wykorzystany po latach w procesie norymberskim. Vide: *No. 19 Memorandum*, [w:] *Documents on German foreign policy 1918–1945*, seria D, (1937–1945), t. 1: *From Neurath to Ribbentrop (September 1937–September 1938)*, pod. red. R. J. Sontag, Londyn 1949, s. 29–39.

²⁷ Skompromitowano gen. Wenera von Fritscha i Wenera von Blomberga, zmuszając ich do dymisji. Sytuację nazwano „afetą Blomberga–Fritscha” (*Blomberg–Fritsch-Krise*). Pierwszego oskarżono o homoseksualizm, a drugiego o małżeństwo z notowaną prostytutką. 4 lutego 1938 r. Hitler zlikwidował Ministerstwo Wojny Rzeszy, na jego miejsce organizując Naczelne Dowództwo Sił Zbrojnych (Oberkommando der Wehrmacht), na którego czele stanął osobiście. Miejsce von Fritscha zajął feldmarszałek Walter von Brauchitsch. 18 sierpnia 1938 r., w związku ze sprzeciwem wobec planowanej akcji przeciwko Czechosłowacji, do dymisji podał się gen. płk Ludwig Beck. Zastąpił go gen. płk Franz Halder. Vide szerzej: J. W. Wheeler-Bennet, op. cit., s. 363–382; W. Erfurt, op. cit., s. 219–225; E. von Manstein, *Żołnierskie życie: moja służba w Reichswehrze i Wehrmachcie 1919–1939*, Kraków 2013, s. 354–372.

to koła wojskowe przedstawiały siłę, z którą dopiero budujący swój reżim Hitler musiał się liczyć.

Wątpliwości budzi jednak przede wszystkim dopasowywanie w te ramy zagadnień związanych *stricte* z historią wojskową, gdyż stwarza to mylne wrażenie, iż przemiany ustrojowe i polityczne pokrywały się ze zmianami w wybranych aspektach funkcjonowania sił zbrojnych oraz z ich głównymi stadiami organizacyjnymi. Przedstawmy pokrótce te ostatnie. Niemieckie regularne siły zbrojne po I wojnie światowej zostały utworzone 6 marca 1919 r.²⁸ i początkowo nosiły miano Reichswehry Tymczasowej (*vorläufige Reichswehr*). Od 23 marca 1921 r., na mocy ustawy wojskowej (*Wehrgesetz*) z tego dnia²⁹, przetrwały one w Reichswehrę³⁰. Hitler 16 marca 1935 r. w obecności ambasadorów rezydujących w Berlinie, przedstawił zapisy nowej ustawy wojskowej, której założenia łamały całkowicie postanowienia wersalskie³¹. Weszła ona w życie 21 maja 1935 r. i zmieniła nazwę sił zbrojnych na Wehrmacht³². Wiele zarówno naukowych, jak i popularnonaukowych opracowań dotyczących zagadnień wojskowych, jako cezurę początkową obrało 1933 r. Jako przykład podać można prace opisujące dany rodzaj broni lub sprzęt³³, organizację³⁴ czy doktrynę, myśl i przygoto-

²⁸ Stało się to na mocy ustawy o utworzeniu Reichswehry Tymczasowej. Vide: *Gesetz über die Bildung einer vorläufigen Reichswehr. Vom 6. März 1919.*, http://www.documentarchiv.de/wr/vorl-reichswehr_vo.html (dostęp: 31 X 2015).

²⁹ Vide: *Wehrgesetz. Vom 23. März 1921.*, <http://www.documentarchiv.de/wr/1921/wehrgesetz.html> (dostęp: 31 X 2015).

³⁰ J. Centek, *Reichsheer...*, s. 42, 74.

³¹ *Restytucja potęgi militarnej Niemiec*, „Polska Zbrojna” 1935, nr 76, s. 1.

³² *Wehrgesetz. Vom 21. Mai 1935*, <http://www.documentarchiv.de/ns/1935/wehrgesetz.html> (dostęp: 31 X 2015), art. 2.

³³ Vide: T. Nowakowski, M. Skotnicki, *Jednostki Górskie Armii Niemieckiej 1933–1945*, cz. 1, Warszawa 1993; J. Ledwoch, *Czołgi niemieckie 1933–1945*, Warszawa 1994; M. Bryja, *Artyleria niemiecka 1933–1945: taktyka, organizacja, uzbrojenie*, Warszawa 1996; T. J. Jentz, *Panzertruppen: The Complete Guide to the Creation & Combat Employment of Germany's Tank Force 1933–1942*, Atglen 1996; D. Westwood, *German Infantryman (1) 1933–1940*, Oxford 2002; I. Baxter, *Wojska pancerne Hitlera: 1933–1945*, przeł. K. Sęk, Warszawa 2009; A. Zasiczny, *Broń pancerna III Rzeszy*, t. 1–2, Warszawa 2012.

³⁴ Vide: E. graf von Matuschka, *Organisation des Reichsheeres*, [w:] *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648–1939*, pod red. H. Meier-Welckera, t. 6: *Reichswehr und Republik (1918–1933)*, Frankfurt nad Menem 1970, s. 305–343; H. Schottelius, G.-A. Caspar, *Die Organisation des Heeres 1933–1939*, [w:] *Handbuch...*, t. 7: *Wehrmacht und Nationalsozialismus 1933–1939*, Frankfurt nad Menem 1978, s. 289–400.

wania wojenne³⁵, w tym np. wyszkolenie oficerów³⁶. Objęcie władzy przez Hitlera w 1933 r. nie spowodowało jednak natychmiastowych zmian na tych polach. Niekiedy sugeruje się to bądź wprost pisze o niemieckich siłach zbrojnych jako Wehrmachcie również w odniesieniu do lat 1933–1935. Jest to oczywisty błąd. Podobnie można spotkać się z użyciem niemieckiego terminu *Heer* na wojska lądowe zamiast *Reichsheer*, gdyż tak się przecież do 1935 r. nazywały³⁷. Polityczno-ustrojowe cezury czasowe przyjęło również wiele naukowych, nierzadko wartościowych monografií Wehrmachtu bądź jego wojsk lądowych. Należy tu wymienić klasyczne opracowania autorstwa B. Müllera-Hildenbrandta³⁸, R. Absolona³⁹, M. Coopera⁴⁰ czy tomy opisujące okres międzywojenny, znajdujące się w ramach słynnej serii podręczników historii wojskowej Niemiec zredagowanych przez H. Meier-Welckera i W. von Grootego⁴¹. Podobnie ma się sprawa z jedyną w polskiej historiografii monografią Wehrmachtu⁴² czy drobiazgowymi opracowaniami G. Tessina poświęconymi dyslokacji i organizacji niemieckich formacji wojskowych, paramilitarnych i policyjnych⁴³. Omawiany tutaj problem zauważył już dawno G. Castellan. W krytycznym tonie stwierdził, iż „autorom wydaje się, że wszystko zaczęło się od chwili dojścia Hitlera

³⁵ Vide: G. Förster, *Totaler Krieg und Blitzkrieg: die Theorie des totalen Krieges und des Blitzkrieges am der Militärdoktrin des faschistischen Deutschlands am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*, Berlin [Wschodni] 1967; W. Deist, *Blitzkrieg or Total War? War Preparations in Nazi Germany*, [w:] *The shadows of total war: Europe, East Asia, and the United States, 1919–1939*, pod. red. R. Chickeringa i S. Förstera, Waszyngton 2003, s. 271–284; R. Citino, *Niemcy bronią się przed Polską: ewolucja taktyki Blitzkriegu*, przeł. J. Tomczak, Warszawa 2012.

³⁶ Vide: David N. Spires, *Image and Reality: The Making of the German Officer, 1921–1933*, Londyn 1984.

³⁷ Reichswehra dzieliła się na wojska lądowe (*Reichsheer*) oraz marynarkę wojenną (*Reichsmarine*). W 1935 r. zmieniły nazwy odpowiednio na *Heer* oraz *Kriegsmarine*. *Wehrgesetz. Vom 23. März 1921.*, art. 1; *Wehrgesetz. Vom 21. Mai 1935*, art. 2.

³⁸ Vide: B. Müller-Hildenbrandt, *Das Heer 1933–1939*, t. 1: *Das Heer bis zum Kriegsbeginn*, Berlin 1954.

³⁹ Vide: R. Absolon, *Die Wehrmacht im Dritten Reich: mit einem Rückblick auf das Militärwesen in Preußen, im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*, t. 1–4, Boppard nad Renem 1969, 1971, 1975, 1979.

⁴⁰ Vide: M. Cooper, *The German Army 1933–1945: It's political and military failure*, Londyn 1978.

⁴¹ Vide: *Handbuch...*, t. 6–7.

⁴² Vide: W. Kozaczuk, *Wehrmacht*, Warszawa 2003.

⁴³ Vide: G. Tessin, *Formationsgeschichte der Wehrmacht 1933–1939*, Boppard nad Renem 1959; idem, *Deutsche Verbände und Truppen 1918–1939: Altes Heer, Freiwilligenverbände, Reichswehr, Heer, Luftwaffe, Landespolizei*, Osnabrück 1974.

do władzy⁴⁴. Aby uargumentować krytykę takiego podejścia, przyjrzyjmy się zagadnieniom takim jak przygotowania wojenne i rozrost liczebny niemieckich wojsk lądowych, ich organizacja oraz doktryna wojenna. Są to problemy, które dla historyka wojskowego stanowią winny oś, wokół której powinien opisywać dzieje danej armii.

Stan liczebny niemieckich wojsk lądowych na stopie pokojowej przekroczył w 1934 r. wyznaczony traktatem wersalskim limit 100 tys. osób⁴⁵. Zdecydowano o tym jednak jeszcze w listopadzie 1932 r., kiedy to ówczesny minister Reichswehry, gen. piechoty Kurt von Schleicher, przyjął plan Umbau II przewidujący potrojenie stanów liczebnych armii pokojowej (*Friedensheer*) do 1938 r.⁴⁶ Należy uznać fakt, iż dojście Adolfa Hitlera do władzy znacznie przyspieszyło realizację planu – stany zakładane na 1938 r. osiągnięto trzy lata wcześniej⁴⁷. Kanclerz nie był jednak inicjatorem tej rozbudowy, która nawet została publicznie zasugerowana przez jego poprzednika Franza von Pappena, w przemówieniu radiowym z 26 lipca 1932 r.⁴⁸ W żadnym wypadku nie można wiązać również początku III Rzeszy z rozpoczęciem różnorodnie rozumianych przygotowań wojennych. Trwały one bowiem już od początku lat 20., w postaci przygotowań mobilizacyjnych, zbrojeń i prowadzenia intensywnego wyszkolenia⁴⁹. W latach 1929 i 1932 rozpoczęto realizację dwóch programów zbrojeniowych⁵⁰. Zachowane gry wojenne i inne materiały odnośnie wyszkolenia operacyjnego wyraźnie sugerują, iż w latach 20. i na początku lat 30. przewidywano konflikty m.in.

---

⁴⁴ G. Castellan, *Tajna remilitaryzacja Niemiec w okresie międzywojennym*, „Dzieje Najnowsze: kwartalnik poświęcony historii XX wieku” 1971, t. 3, nr 1–2, s. 74.

⁴⁵ M. Salewski, *Die bewaffnete Macht im Dritten Reich 1933–1939*, [w:] *Handbuch...*, t. 7, s. 117; R. Absolon, *Die Wehrmacht...*, t. 3: 3. August bis 4. Februar 1938, Boppard nad Renem 1975, s. 148.

⁴⁶ M. Salewski, *op. cit.*, s. 111.

⁴⁷ Ibidem; G. Castellan, *op. cit.*, s. 72.

⁴⁸ Ibidem, s. 69–71.

⁴⁹ Wbrew powszechnie przyjętej tezie, niemieckie wojska lądowe za czasów, kiedy na ich czele stał gen. mjr Hans von Seeckt (1920–1926), nie miały być w założeniu kierownictwa armii używane w formie niewielkiej, aczkolwiek elitarnej armii zawodowej. Jak wynika z badań J. Centka, od początku lat 20. zakładano przeprowadzenie mobilizacji i wystawienia masowej armii, opierającej się na powszechnym poborze. Vide szerzej: J. Centek, *Reichsheer...*, s. 82–88.

⁵⁰ M. Salewski, *op. cit.*, s. 101–102.

z Polską, Francją czy Czechosłowacją⁵¹. Od lat prowadzono również umożliwiające remilitaryzacje przygotowania dyplomatyczne⁵².

Organizacja zarówno poszczególnych typów jednostek, jak i naczelnych władz wojskowych podlegała w okresie międzywojennym częstym zmianom. Jedną z ważniejszych zmian struktur tych ostatnich miała miejsce w 1926 r.⁵³ Bezpośrednim następstwem objęcia przez Hitlera urzędu kanclerza było utworzenie 4 kwietnia 1933 r. Rady Obrony Rzeszy (Reichverteidigungsrat)⁵⁴. Gruntowna i przełomowa reorganizacja władz wojskowych miała miejsce jednak dopiero w 1935 r. Należy tu przede wszystkim wspomnieć, iż przekształceniu uległy najważniejsze organy. Ministerstwo Reichswehry (Reichswehrministerium) stało się Ministerstwem Wojny Rzeszy (Reichskriegministerium), Kierownictwo Wojsk Lądowych (Heeresleitung) Naczelnym Dowództwem Wojsk Lądowych (Oberkommando des Heeres), zaś Urząd Wojska (Truppenamt) Sztabem Generalnym Wojsk Lądowych (Generalstab des Heeres)⁵⁵. Powstały w tym roku również odrębne wojska powietrzne (Luftwaffe)⁵⁶, wojska lądowe i marynarka wojenna zaś zmieniły nazwy, podobnie zresztą jak całe siły zbrojne⁵⁷.

Problem wpływu czynników politycznych oraz ideologii narodowo-socjalistycznej na doktrynę wojenną rozważyła m.in. G.-I. Vardii. Postawiła tezę, iż zmiany ustrojowe po 1933 r. stworzyły podstawę pod modernizację armii i swobodny rozwój jej doktryny, jednak nie decydowały o ich kształ-

⁵¹ K.-V. Neugebauer, *Operatives Denken zwischen dem Ersten und Zweiten Weltkrieg*, [w:] *Vorträge zur Militärgeschichte*, t. 9: *Operatives Denken und Handeln in deutschen Streitkräften im 19. und 20. Jahrhundert*, Herford 1988, s. 107–119; M. Zgórniak, *Sprawa niedoszłej wojny prewencyjnej i niemieckie studia nad planem ewentualnej wojny z Polską w roku 1933*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, nr 3, s. 36–39; J. Centek, *Reichsheer...*, s. 89–96; idem, *Jak Niemcy wyobrażali sobie konflikt z Polską. Analiza gier wojennych z lat 20. XX wieku*, [w:] *Od armii komputerowej do narodowej*, cz. 4, pod red. W. Rezmiera, Toruń 2012, s. 325–344.

⁵² Rzesza Niemiecka m.in. brała od 1926 r. udział w pracach komisji przygotowawczych konferencji rozbrojeniowej oraz jej obradach w 1932 r. w Genewie, gdzie wysuwała hasło równouprawnienia (*Gleichberechtigung*) zbrojeń. W. Michowicz, *Rola planów i programów rozbrojeniowych w polityce Niemiec w dobie komisji przygotowawczej do konferencji rozbrojeniowej*, [w:] *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. 1: *Era Stessemanna*, pod red. S. Sierpowskiego, Poznań 1990, s. 156; H. Batowski, op. cit., s. 162.

⁵³ Vide: J. Centek, *Organizacja...*, s. 296–298.

⁵⁴ H. Schottelius, G.-A. Caspar, op. cit., s. 321.

⁵⁵ Ibidem, s. 321; R. Absolon, *Die Wehrmacht...*, t. 3, s. 140.

⁵⁶ K. Köhler, K.-H. Hummel, *Die organization der Luftwaffe 1933–1939*, [w:] *Handbuch...*, t. 7, s. 526.

⁵⁷ *Wehrgesetz. Vom 21. Mai 1935.*, art. 2.

cie⁵⁸. Historię niemieckiej międzywojennej doktryny wojennej można podzielić na okresy przypadające na lata: 1918–1921, 1921–1933, 1933–1938 oraz 1938–1939. W pierwszym z nich obowiązywały jeszcze regulaminy napisane w czasie I wojny światowej. Od 1919 r. rozpoczął się proces kryształowania doktryny powojennej⁵⁹, który zaowocował wydaniem i wprowadzeniem w życie 1921 r. podstawowego regulaminu wojsk lądowych *Führung und Gefecht der verbundenen Waffen (Dowodzenie i walka broni połączonych)*⁶⁰. Rok 1933 okazał się dla doktryny przełomowy ze względu na wejście w życie 17 października nowej podstawowej instrukcji dla wojsk lądowych. *Truppenführung (Dowodzenie wojskami)*⁶¹ nazywany był w historiografii jednym z najważniejszych regulaminów wojskowych w dziejach⁶². Zdefiniował niemiecką doktrynę wojenną, praktycznie aż do końca okresu międzywojennego. Prace nad nim rozpoczęły się jednak już w 1930 r. i były kierowane przez gen. mjr. Ludwika Becka, osobę niezwiązaną z NSDAP⁶³. Lata 1938–1939 to pojawienie się obok preferowanej wojny manewrowej, pierwiastków wojny pozycyjnej⁶⁴. Należy spojrzeć na to, jakie instytucje tworzyły doktrynę wojenną. Były to Urząd Wojska (od 1935 r. Sztab Generalny Wojsk Lądowych), inspekcje poszczególnych rodzajów broni i służb oraz Urząd Uzbrojenia Wojsk Lądowych (Heeres-Waffenamt)⁶⁵. Służyli w nich konserwatywni oficerowie niechętni NSDAP i Hitlerowi. Najlepszym przykładem jest osoba gen. Ludwika Becka, szefa

⁵⁸ G.-I. Vardii, *The enigma of German operational theory: the evolution of military thought in Germany, 1919–1938*, Londyn 2008 [maszynopis], s. 185–190.

⁵⁹ 5 grudnia tego roku ówczesny szef Urzędu Wojska, gen. mjr. Hans von Seeckt, zainicjował program zbierania doświadczeń I wojny światowej, w którym udział wzięło ponad 500 oficerów w ramach 57 komisji. Efektem programu była seria nowych, powojennych regulaminów wyszkolenia. J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and german military reform*, Lawrence 1992, s. 37–39; M. Strohn, *The German Army and the Defence of the Reich: Military Doctrine and the Conduct of the Defensive Battle 1918–1939*, Cambridge 2011, s. 107–108.

⁶⁰ Dokument ten został napisany przez mjr. Karla Rittera von Praegera, co jednak zauważyli badacze, wyraźny był na nim rys samego von Seeckta. J. S. Corum, op. cit., s. 39–40; R. Citino, *The Path To Blitzkrieg: Doctrine and Training in the German Army, 1920–39*, Boulder 2008, s. 11; M. Strohn, op. cit., s. 112. Vide: Dv. Pl. Nr. 487: *Führung und Gefecht der verbundenen Waffen (F.u.G.)*, cz. 1, Berlin 1921.

⁶¹ Vide: H.Dv. 300/1: *Truppenführung*, cz. 1, Berlin 1936.

⁶² *Truppenführung. Editor's introduction*, [w:] *In the German Art. of War*, pod red. B. Condella i D. M. Zabeckiego, Boulder 2001, s. 2; M. Strohn, op. cit., s. 185.

⁶³ Ibidem, s. 185–186.

⁶⁴ Pojawiły się wtedy instrukcje przewidujące działania pozycyjne. Ibidem, s. 233. Vide: H.Dv.g. 91: *Der Stellungskrieg vom 15.6.1938 (Entwurf)*, Berlin 1938.

⁶⁵ H. Schottelius, G.-A. Caspar, op. cit., s. 334–335; J. S. Corum, op. cit., s. 36–37.

Sztabu Generalnego w latach 1933–1938. Warto również dodać, iż zarówno von Blomberg, jak i Reichenau traktowani byli w wewnętrznych kręgach wojsk lądowych z dystansem i nie brali udziału w procesie tworzenia doktryny wojennej⁶⁶.

Podsumowując nasze rozważania, można dojść do wniosku, iż ramy istnienia Republiki Weimarskiej bądź III Rzeszy niekoniecznie pokrywały się z problemami stanowiącymi obiekt zainteresowania historyka wojskowego. Można zaryzykować tezę, iż Reichswehra po 30 stycznia 1933 r. zdawała się zmierzać jeszcze przez pewien czas własnym, wyznaczonym przedtem torem. Obieranie więc tego momentu za punkt wyjścia w pracach na temat historii wojskowej Niemiec, zwłaszcza tych dotyczących zagadnień o charakterze monograficznym, może być podejściem mylącym, jeśli wręcz nie ahistorycznym i niepoprawnym od strony metodologicznej. Przemiany polityczne, ustrojowe i ideologiczne wywarły w końcu wpływ na niemieckie siły zbrojne, wymagało to wszakże czasu. Warto również odnotować, iż nie zawsze był to wpływ bezpośredni, czasem ograniczał się do stworzenia odpowiedniego gruntu do zmian, jak np. w przypadku doktryny wojennej. Dlatego trudno jest mówić np. o „armii III Rzeszy” bądź „armii Hitlera” już od 1933 r. Równie niepoprawne jest sztuczne „dopasowywanie” do czasowych ram funkcjonowania III Rzeszy bardziej szczegółowej problematyki, jak np. dziejów danego rodzaju wojsk lub jednostek, rozwoju uzbrojenia etc. Aby pozostać rzetelnym, warto jednak wspomnieć o tym, iż niektóre zagadnienia historii wojskowej Niemiec, mimo wszystko bezpośrednio łączyły się ze zmianami polityczno-ustrojowymi. Nasuwają się tu szczególnie dwa: współpraca Reichswehry z Rosją Sowiecką przerwana w 1933 r.⁶⁷ oraz kwestia barw Reichswehry. Zostały one zmienione przez Hitlera 15 marca 1933 r. na czarno-biało-czerwone, w nawiązaniu do barw armii cesarskiej⁶⁸.

⁶⁶ G.-I. Vardii, op. cit., s. 185–186.

⁶⁷ Vide szerzej: H. Speidel, *Reichswehr und Rote Armee*, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1953, t. 1, s. 9–45; F. L. Carsten, *The Reichswehr and the Red Army, 1920–1933*, Royal United Service Institution, 1963, nr 108, s. 248–255; Pirko M., *Z dziejów współpracy Armii Czerwonej z Reichswehrą w latach 1920–1933*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, nr 4, s. 41–61; M. Zeidler, *Reichswehr und Rote Armee 1920–1933. Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit*, Monachium 1993; K. Fudalej, *Współpraca sowiecko-niemiecka w dziedzinie broni pancernej 1926–1933*, [w:] *Wojsko – polityka – społeczeństwo. Studia z historii społecznej od antyku do współczesności*, pod red. J. Jędrysiakia, D. Koresia, G. Straucholda, K. Widzińskiego, Wrocław 2013, s. 255–284.

⁶⁸ B. L. Davis, *German Army Uniforms and Insignia 1933–1945*, Londyn 1977, s. 10; B. Wrona, *Umundurowanie niemieckich wojsk: siły lądowe*, Warszawa 2008, s. 20.

Oczywistością jest, iż cezury czasowe powinny być dostosowane do konkretnego zagadnienia. Chronologiczne ramy dla poszczególnych problemów związanych z niemieckimi siłami zbrojnymi należy więc indywidualizować i nie można ich zawsze dopasowywać do historii politycznej. W jaki sposób z kolei najlepiej speriodyzować całościowo historię niemieckiego wojska okresu międzywojennego? Najbardziej przejrzystym rozwiązaniem wydaje się przyjęcie podziału na poszczególne stadia organizacyjne, wyznaczane przez kolejne ustawy – Reichswehrę Tymczasową (1919–1921), Reichswehrą (1921–1935) oraz Wehrmacht (1935–1939). W dużym stopniu etapy te definiowały bowiem charakter tychże sił zbrojnych.

Streszczenie

Perspektywa historyka wojskowego a historia polityczno-ustrojowa Rzeszy Niemieckiej okresu międzywojennego

Niemieckie siły zbrojne okresu międzywojennego zazwyczaj są łączone w historiografii wojskowej z historią polityczną państwa niemieckiego. Powinniśmy jednak zastanowić się, czy ten punkt widzenia jest w każdej sytuacji poprawny. Mianowanie Adolfa Hitlera na kanclerza 30 stycznia 1933 r. okazało się brzemienne dla historii państwa i narodu niemieckiego. Jednak warto zauważyć, iż nie spowodowało ono rewolucji w siłach zbrojnych. Ich działalność na wielu polach pozostała niezmieniona i rozwijała się w sposób niezależny. Jako przykład możemy podać zagadnienia niemieckiej doktryny wojennej, organizacji jednostek i organów dowodzenia, czy tempo zmiany liczebności wojsk lądowych. Mimo to wiele prac wiąże państwo Hitlera, znane jako III Rzesza, z rozwojem niemieckich sił zbrojnych. Z perspektywy historyka wojskowego w wielu wypadkach może to być mylące podejście, jeśli nie błąd metodologiczny.

Summary

A military historian view and the political and systemic history of the German Reich

In a military historiography the German Army of the interwar period has been usually linked with political history of the German state. We should put the question, if this point of view is correct in all cases. Adolf Hitler's appointment as a chancellor on 30th January 1933 proved to be crucial for history of the German state and

nation. However, it should be noted that this does not mean there was a revolution in the German army. In many grounds its activity remains the same and was developed in the independent way. As an example we can indicate problems of the German military doctrine, units and supreme leadership organization or dynamics of the changes in the land forces number. Nonetheless, many works bound Hitler's state known as the III Reich with the development of the German Army. From a point of view of the military historian in most case this may be deceptive way, if not a methodological mistake.

Bibliografia

Źródła publikowane

- Gesetz über das Staatssoberhaupt des Deutschen Reichs. Vom 1. August 1934.*, <http://www.documentArchiv.de/ns/stobrhpt.html> (dostęp: 12 V 2016).
- Hitleryzacja Reichswehry* [Sprawy Zagraniczne], „Wiarus” 1934, nr 35, s. 877.
- Restytucja potęgi militarnej Niemiec*, „Polska Zbrojna” 1935, nr 76, s. 1.
- Wehrgesetz. Vom 21. Mai 1935.*, <http://www.documentarchiv.de/ns/1935/wehrgesetz.html> (31 X 2015), art. 2.
- Wehrgesetz. Vom 23. März 1921.*, <http://www.documentarchiv.de/wr/1921/wehrgesetz.html> (31 X 2015).

Opracowania

- Absolon Rudolf, *Die Wehrmacht im Dritten Reich: mit einem Rückblick auf das Militärwesen in Preußen, im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*, t. 1–4, Boppard nad Renem 1969, 1971, 1975, 1979.
- Baxter Ian, *Wojska pancerne Hitlera: 1933–1945*, przeł. Karol Sęk, Warszawa 2009.
- Benoist-Méchin Jacques, *Niemcy i armia niemiecka 1918–1938*, przeł. Stefan Skarzyński, cz. 1–2, Warszawa 1938.
- Bryja Marcin, *Artyleria niemiecka 1933–1945: Taktyka, organizacja, uzbrojenie*, Warszawa 1996.
- Bullock Alan, *Hitler: Studium tyranii*, przeł. Tadeusz Evert, Warszawa 1997.
- Carr William, *A History of Germany 1815–1985*, Londyn 1987.
- Carsten Francis L., *The Reichswehr and politics: 1918–1933*, Clarendon 1966.
- Castellan Georges, *Tajna remilitaryzacja Niemiec w okresie międzywojennym*, „Dzieje Najnowsze: kwartalnik poświęcony historii XX wieku” 1971, t. 3, nr 1–2, s. 67–80.
- Centek Jarosław, *Jak Niemcy wyobrażali sobie konflikt z Polską. Analiza gier wojennych z lat 20. XX wieku*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. 4, pod red. Waldemara Rezmera, Toruń 2012, s. 323–347.
- Centek Jarosław, *Organizacja niemieckich naczelnych władz wojskowych 1918–1933*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. 3: *Problemy orga-*

- nizacyjne sił zbrojnych od XVI do XX wieku, pod red. Jarosława Centka i Macieja Krotofila, Toruń 2009, s. 275–302.
- Centek Jarosław, *Reichsheer ery Seeckta (1912–1926)*, Warszawa 2009.
- Citino Robert, *Niemcy bronią się przed Polską: ewolucja taktyki Blitzkriegu*, przeł. Juliusz Tomczak, Warszawa 2012.
- Cooper Matthew, *The German Army 1933–1945: It's political and military failure*, Londyn 1978.
- Corum James S., *The Roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and german military reform*, Lawrence 1992.
- Craig Gordon A., *The politics of the Prussian Army: 1640–1945*, Londyn 1975.
- Davis Brian L., *German Army Uniforms and Insignia 1933–1945*, Londyn 1977, s. 10.
- Deist Wilhelm, *Blitzkrieg or Total War? War Preparations in Nazi Germany*, [w:] *The shadows of total war: Europe, East Asia, and the United States, 1919–1939*, pod. red. Roberta Chickeringa i Stiga Förstera, Waszyngton 2003, s. 271–284.
- Erfurt Waldemar, *Niemiecki Sztab Generalny 1918–1945*, przeł. Kazimierz Szarski, Warszawa 2007.
- Förster Gerhard, *Totaler Krieg und Blitzkrieg: die Theorie des totalen Krieges und des Blitzkrieges am der Militärdoktrin des faschistischen Deutschlands am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*, Berlin [wschodni] 1967.
- Görlitz Walter, *History of the German General Staff 1967–1945*, przeł. Brian Battershaw, Nowy Jork 1959.
- Jentz Thomas J., *Panzertruppen: The Complete Guide to the Creation & Combat Employment of Germanys Tank Force 1933–1942*, Atglen 1996.
- Koźłowski Tadeusz, *Historia Republiki Weimarskiej*, Poznań 1994.
- Kozaczuk Władysław, *Wehrmacht*, Warszawa 2003.
- Krasuski Jerzy, *Historia Niemiec*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004.
- Ledwoch Janusz, *Czołgi niemieckie 1933–1945*, Warszawa 1994.
- Matuschka Edgar graf von, *Organisation des Reichsheeres*, [w:] *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648–1939*, pod. red. Hansa Meier-Welckera i Wolfganga von Grootego, t. 6: *Reichswehr und Republik (1918–1933)*, Frankfurt nad Menem 1970, s. 305–343.
- Müller-Hildenbrandt Burkhardt, *Das Heer 1933–1939*, t. 1: *Das Heer bis zum Kriegsbeginn*, Berlin 1954.
- Michowicz Waldemar, *Rola planów i programów rozbrojeniowych w polityce Niemiec w dobie komisji przygotowawczej do konferencji rozbrojeniowej*, [in:] *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. 1: *Era Stessesmanna*, pod. red. Stanisława Sierpowskiego, Poznań 1990, s. 135–158.
- Neugebauer Karl-Volker, *Operatives Denken zwischen dem Ersten und Zweiten Weltkrieg*, [w:] *Vorträge zur Militärgeschichte*, t. 9: *Operatives Denken und Handeln in deutschen Streitkräften im 19. und 20. Jahrhundert*, Herford 1988, s. 107–119.

- Nowakowski Tomasz, Skotnicki Mateusz, *Jednostki Górskie Armii Niemieckiej 1933–1945*, cz. 1, Warszawa 1993.
- Nuß Karl, *Militär und Wiederaufrüstung in der Weimarer Republik. Zur politischen Rolle und Entwicklung der Reichswehr*, Berlin [Wschodni] 1977.
- Salewski Michael, *Die bewaffnete Macht im Dritten Reich 1933–1939*, [w:] *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648–1939*, pod. red. Hansa Meier-Welckera i Wolfganga von Grootego, t. 7: *Wehrmacht und Nationalsozialismus 1933–1939*, Frankfurt nad Menem 1978, s. 13–288.
- Schottelius Herbert, Gustav-Adolf Caspar, *Die Organisation des Heeres 1933–1939*, [w:] *Handbuch zur deutschen Militärgeschichte, 1648–1939*, pod. red. Hansa Meier-Welckera i Wolfganga von Grootego, t. 7: *Wehrmacht und Nationalsozialismus 1933–1939*, Frankfurt nad Menem 1978, s. 289–400.
- Spires David N., *Image and Reality: The Making of the German Officer, 1921–1933*, Londyn 1984.
- Strohn Matthias, *The German Army and the Defence of the Reich: Military Doctrine and the Conduct of the Defensive Battle 1918–1939*, Cambridge 2011.
- Szlanta Piotr, *Wilhelm II: ostatni z Hohenzollernów*, Warszawa 2015.
- Tessin Georg, *Deutsche Verbände und Truppen 1918–1939: Altes Heer, Freiwilligenverbände, Reichswehr, Heer, Luftwaffe, Landespolizei–Osnabruck* 1974.
- Tessin Georg, *Formationsgeschichte der Wehrmacht 1933–1939*, Boppard nad Renem 1959.
- Truppenführung. Editor's introduction*, [w:] *In the German Art. of War*, pod red. B. Condella i D. M. Zabeckiego, Boulder 2001, s. 1–13.
- Vardii Gil-li, *The enigma of German operational theory: the evolution of military thought in Germany, 1919–1938*, Londyn 2008 [maszynopis].
- Westwood David, *German Infantryman (1) 1933–1940*, Oxford 2002.
- Wheller Bennet John W., *The Nemesis of Power: The German Army in Politics 1918–1945*, Nowy Jork 1967.
- Winkler Heinrich A., *Długa droga na Zachód: dzieje Niemiec*, przeł. Viktor Grotowicz, Marta Kopij i Wojciech Kunicki, t. 1–2, Wrocław 2007.
- Wrona Bartosz, *Umundurowanie niemieckich wojsk: siły lądowe*, Warszawa 2008.
- Zasieczny Andrzej, *Broń pancerna III Rzeszy*, t. 1–2, Warszawa 2012.
- Zgórniak Marian, *Sprawa niedoszelej wojny przewencyjnej i niemieckie studia nad planem ewentualnej wojny z Polską w roku 1933*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, nr 3, s. 27–40.